

РЕФОРМА 1861 р. ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ПОГЛЯДІВ ІНОЗЕМНИХ ДОСЛІДНИКІВ

Скасування кріпацтва в Росії зумовило важливий злам у розвитку імперії. Тому зрозуміла увага і дореволюційних, і радянських, і сучасних науковців до цієї події. Проте і на сьогодні залишається чимало нерозв'язаних питань. Це значною мірою зумовлено відмовою від стереотипів, які тяжіли над дослідниками радянської доби, обмежуючи їхній творчий пошук. Протягом останніх двадцяти років відбувається заповнення прогалин у вивченні проблем, перегляд застарілих концепцій. Подібних маніпуляцій потребує і реформа 1861 р. У нинішній часі може стати погляд на окремі її аспекти зарубіжних авторів.

Іноземний досвід вивчення проблеми досліджували українські та російські дослідники, серед яких О.П. Реєнт, Н.Б. Селунська, Г.Н. Ланской, В.Л. Степанов та інші [1–4]. Проте вони зосереджувалися на аграрних проблемах, реформа ж 1861 р. їх цікавила побіжно. Водночас погляди зарубіжних істориків сприятимуть розширенню історіографічного образу перетворень у пореформеній Росії. Отже, метою статті є аналіз поглядів зарубіжних науковців на реформу 1861 р.

Серед дослідників із далекого зарубіжжя до зазначеної проблеми найчастіше звертаються американські, англійські та німецькі історики. Показово, що вони розглядали її переважно в межах Російської імперії, практично не приділяючи уваги окремим регіонам.

У середовищі зарубіжних дослідників набула поширення теорія «модернізації» аграрного ладу Росії другої половини ХІХ — початку ХХ ст. Основне питання полягає в тому, чи були перетворення в аграрному секторі закономірними. Прибічники цієї теорії пов'язували скасування кріпацтва насамперед із наслідками протистояння Росії та Англії, Франції, Австрії в балканському, чорноморському й середземноморському регіонах. Саме для його подолання й було проведено реформу 1861 р. Отже, вони вважають, що в Росії не було внутрішніх передумов для модернізації, тому від початку реформа була приречена на невдачу. Вивчаючи дворянство пореформеної доби, англійські й американські дослідники відзначають його небажання адаптуватися до нових умов і змінити власне становище. На їхню думку, російський уряд частково компенсував завданий реформою удар, зміцнивши селянську громаду. Через це модернізація аграрного ладу була для дворянства такою, що щадить, і дозволяла йому утримувати ситуацію в селі [4, 141].

Німецький дослідник Д. Байрау вважає, що російський поміщик не відповідав типу сільського підприємця. Він називає однією «з найдивніших радянських гіпотез» уявлення про поміщицькі й селянські господарства як незалежні господарські одиниці. Свідченням міцності зв'язків між селянськими й поміщицькими господарствами — їхнє тривале збереження після реформи [4,

158]. Його співвітчизники Х. Шерер, П. Шайберт та інші, заперечують радянську модель передумов скасування кріпацтва, наголошуючи на намаганнях російського уряду підкріпити зовнішню могутність внутрішніми реформами. Вони вважають, що в Росії були відсутні класичні передумови для модернізації. Скасування кріпацтва було викликане зовнішнім фактором — світовим капіталістичним розвитком. Здається, в цьому моменті далася взнаки вже знайома західноєвропейська зверхність, яка проявилася в абсолютизації зовнішнього, тобто європейського, впливу на внутрішній розвиток Росії. Водночас справедливим є твердження німецьких дослідників про незавершеність реформи 1861 р., що й зумовило безліч проблем як у селянському, так і в поміщицькому господарствах.

Ще один прибічник цієї концепції — професор Хіросімського університету С. Хінада в роботі «Дослідження з аграрної історії Росії. До питання про відробітковий лад напередодні революції 1905 р.» зазначив, що тенденція до модернізації сільського господарства не була визначальною. Навпаки, дедалі більший відбиток на соціальні відносини в селі накладала відробіткова система. Селянський рух під час Першої російської революції спрямовувався проти відробіткової системи. Він не погоджується з традиційною для радянської історіографії точкою зору відносно того, що головна вимога селян у пореформений період стосувалися землі. На його справедливе переконання, центральними для селян питаннями після 1861 р. було підвищення оплати праці та зменшення орендних тарифів. Адже низька заробітна плата була однією з умов розвитку капіталістичного виробництва у відсталій країні [1, 17]. Великі руйнування для селянської системи колективної безпеки в цілому несе епоха капіталізму з його комерціалізацією. В результаті посилюється суспільна напруженість, зростає ймовірність селянських виступів. Вихід на ринок збільшував ризик для дрібних землевласників і орендарів, а крім того, розширював шар найманих сільськогосподарських працівників, чие життя повною мірою визначалося ситуацією на ринку. Неприятлива ситуація на ринку вражала насамперед земельну аристократію, й у своєму прагненні вижити вона намагалася перекласти цю вагу на плечі селян, які виступали й орендарями, і працівниками поміщицьких маєтків. Отже, внаслідок реформи 1861 р. на нижні шари аграрної структури посилювався тиск як з боку ринку, так і з боку великих землевласників. Подібні роздуми японського історика змушують по-іншому подивитися на взаємини селянина й поміщика після скасування кріпацтва.

Праця англійського дослідника Дж. Скотта «Моральна економіка селянства. Повстання і виживання в Південно-Східній Азії» присвячена селянину. Її автор у вступній частині висловив цілий ряд цікавих думок, зокрема стосовно соціальних відносин у селі [5]. Автор запровадив термін «моральна економіка», який немає нічого спільного з моральністю, а виступає виразом психологічних основ селянського господарства. На його погляд, економічні орієнтації селян визначаються насамперед їхніми уявленнями про небезпеку виявитися за нижньою межею споживання. Там, де вони бачать гарантії від ризику, вони охоче йдуть на інновації. Виходячи з таких міркувань, селяни глибоко переконані, що

держава й поміщики, які вилучають частину їхньої продукції, не повинні робити це так, щоб виникла загроза самому існуванню селянських родин. Імущі класи не повинні вилучати в селянина те, що життєво необхідно його родині. Тобто ця вимога припускає моральні зобов'язання поміщиків і держави стосовно бідного селянина під час голоду. В орендних відносинах, крім умов договору, від патрона очікується й інша підтримка на випадок лиха. Це — могутній стабілізатор соціальних відносин у селі. «Єдиним виправданням економічної нерівності є добропорядність багатих, використання багатства в загальних інтересах; імущі повинні виправдувати своє становище, виконуючи свій обов'язок» [5, 52].

Дж. Скотт не погоджується з тим, що розуміння експлуатації прямо пов'язане з рівнем життя. Він зазначає, що на практиці часто буває, коли в ситуаціях, близьких до голоду, поміщики знижують свою частку у врожаї і навіть при необхідності допомагають зерном голодуючим. Виходить, що зниження рівня життя супроводжується не загостренням, а поліпшенням відносин з орендодавцем. Неважко уявити і зворотню ситуацію, коли добробут селянина поліпшується, а відносини з поміщиком при цьому загострюються. Тому фактор рівня життя сам по собі явно недостатній для того, щоб вибудовувати на ньому теорію експлуатації. Виходить, необхідно також розглянути природу взаємодії між поміщиком і орендарем. «Таким чином, будь-який аналіз експлуатації, що претендує на життєвість, повинен включати принаймні три елементи. Він повинен уважно підходити до змісту відносин обміну в суспільних взаємозв'язках; дошукуватися до того, які нестатки і потреби учасники цих відносин думають реалізувати; керуватися реально існуючими в даному суспільстві уявленнями про “справедливу ціну”», — пише Дж. Скотт [5, 165]. Концепція «моральної економіки» представлена також у праці американської дослідниці Е. Віртшафтер [6].

У колективній монографії американських дослідників «Історія імперіалістичної Росії» подано загальну характеристику ситуації в аграрному секторі. Зокрема, автори відзначають, що до революції 1905 р. монархія була позбавлена підтримки більшої частини дворянства, що зумовлювалося неспроможністю уряду подолати аграрну кризу, яка виникла внаслідок скасування кріпацтва. На їхню думку, одним із найяскравіших її проявів був фінансовий тиск на виробників зерна у середині 1880-х — середині 1890-х рр., коли внаслідок помітного збільшення вартості худоби і одночасного зниження вартості зернових утворилися «ножиці» витрат. До цього додалася не менш гостра проблема забезпечення поміщицьких господарств робочими руками. У 1893 р. їх катастрофічно не вистачало в умовах величезного врожаю. Цей рік було названо роком «робочої кризи». Неспроможність російського уряду впливати на ціни зернових культур на Лондонській біржі викликала невдоволення російських землевласників, оскільки це обмежувало їх у міжнародній торгівлі. Іншою причиною масового невдоволення поміщиків була нерозв'язаність селянського питання. Автори відзначають два періоди особливої напруженості у відносинах між поміщиком і робітником у другій половині XIX ст. Перший тривав у 1861–1863 рр., другий — у 1878–1884 рр. Отже, на думку американських авторів, авторитарний абсо-

лютизм не зумів запобігти аграрній кризі і вже не міг гарантувати безпеку великим землевласникам. Нерозв'язаність аграрного питання підштовхнула Миколу II до прийняття конституції, але здійснено це було запізно [7].

Книга американського дослідника Я. Котсоніса присвячена кооперативному руху на селі [8]. Автор показує, що російські чиновники і дворянство взяли гору в земствах, щоб тримати селян Росії під контролем. В їхніх очах запропоновані ними проекти були прогресивні і мали допомогти селянам розвивати своє сільське господарство. Але проблема полягала в тому, що російська бюрократія вважала селян нездатними до розв'язання власних проблем. Селян по суті замкнули в юридичну шкаралупу, що зумовлювало застій у сільському господарстві шляхом консервування непродуктивних методів господарювання. Вже згадана американська авторка Е. Віртшафтер, вивчаючи соціальну структуру російського суспільства, показала, що землевласники, поряд із бюрократією, військовими і духівництвом, допомагали державі підтримувати соціальний порядок і зміцнювати центральну владу [6].

Американський дослідник С. Беккер у монографії «Міф про російське дворянство: Дворянство і привілеї останнього періоду імператорської Росії» розглядає долю дворянства пореформеної доби. Він наголосив, що реформа 1861 р. одночасно підвищила соціальний статус селянства і позбавила дворянство найціннішого привілею — виняткового права володіти населеною землею і отримувати вигоду від дармової праці своїх кріпаків. Дворяни також позбавилися можливості від імені держави здійснювати судові, поліцейські та податкові функції стосовно своїх селян [9, 36–37]. На його думку, здійснюючи реформу, самодержавство служило передусім власним інтересам і лише потім — інтересам Росії. Реалізуючи власні цілі, держава пожертвувала привілеями дворянства. Як наслідок, облік дворянства змінився до непізнанності. Як зазначає С. Беккер, «це не входило в наміри самодержавства, але саме таким виявився результат курсу, яким воно рухалося, починаючи з царювання Олександра I» [9, 311]. Він характеризує розвиток Росії як парадоксальний: ієрархічна система станів зберігалася не інерцією звичаїв, а силою закону. Це відбувалося внаслідок того, що воно боялося економічної й соціальної модернізації, усвідомлюючи неможливість її ігнорування.

Отже, незважаючи на широке використання праць провідних радянських дослідників — І. Ковальченка, Б. Соловійова та інших — американські дослідники розставили дещо інші акценти на відміну від радянських колег. Вони показали проблематичність існування великого землеволодіння і незадоволення поміщиків політикою російського уряду, в той час як радянські історики акцент переносили в площину незадоволення селян наявністю поміщиків.

Усі згадані вище праці зосереджують увагу на вивченні перетворень в аграрному секторі Російської імперії. Щодо ситуації в українському селі, то до неї звертались, але фрагментарно. Приємним винятком є французький історик Даніель Бовуа — доктор історії, професор Паризького університету, директор Центру історії слов'ян при Паризькому університеті, голова Французької асоціації для розвитку українознавчих інститутів, почесний доктор Вроцлавського

університету, член-кореспондент Польської академії наук — очолює україністику у Франції. Д. Бовуа відомий насамперед трьома великими монографіями, в яких дослідив минуле Правобережної України XIX — початку XX ст. Завершальна монографія трилогії — книга «Битва за землю в Україні. 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах» стосується і пореформеного поміщицтва [10]. У вступі автор зазначив, що обмежує коло розглянутих питань проблемами капіталу й землеволодіння. Автор на основі документів з українських та польських архівосховищ через призму національних відносин показав становище села Правобережної України.

На його думку, у скасуванні кріпацтва «українська справа знаходила лише слабкі відгуки» [10, 83]. Тому з початком польського повстання українські селяни ловили й передавали поліції його організаторів, які сподівалися на підтримку перших. Д. Бовуа показав, що внаслідок реформи 1861 р. наприкінці минулого століття 7–8 тис. поляків і росіян належала площа, удвічі більша, ніж п'яти мільйонам українців. «Голод на землю» спричинив численні селянські виступи, що стали предтечею майбутньої революції. Неосвічені селяни не розуміли імператорського указу про скасування кріпацтва. Їх цікавило лише безкоштовне отримання землі, чого ніхто не обіцяв. Д. Бовуа пов'язує скасування кріпацтва і польське повстання 1863 р., відзначаючи, що народ не бачив великої різниці між примусовою панщиною й необхідністю сплачувати податки, хоча російський уряд волів використати гнів селян проти польських поміщиків [10, 90].

Огляд зарубіжної історіографії свідчить про наявність інтересу до реформи 1861 р. Ця проблема ними розглядалася в межах Російської імперії в цілому, регіональні ж аспекти практично не визначалися. Оцінки науковців з далекого зарубіжжя відрізняються від поглядів радянських істориків перенесенням акцентів на перспективи розвитку держави в цілому. Висунуті зарубіжними дослідниками концепції збагачують уявлення про палітру соціально-економічних і політичних проблем Російської імперії в другій половині XIX ст.

Перспективи вивчення внеску зарубіжних науковців в опрацювання подій, що супроводжували реформу 1861 р., пов'язані з розширенням історіографічного поля.

1. *Реснит О.П.* Деякі проблеми історії України XIX — початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки // Український історичний журнал. — 2000. — № 2.
2. *Ланской Г.Н.* Проблема модернизации аграрного сектора России второй половины XIX — начала XX вв. в зарубежной историографии и трудах академика И.Д. Ковальченко 1970–1980-х гг. // Проблемы источниковедения и историографии. Материалы II Научных чтений памяти академика И.Д. Ковальченко. — М., 2000.
3. *Селунская Н.Б.* Россия на рубеже XIX–XX вв. (в трудах западных историков). — М., 1995.
4. *Степанов В.Л.* Крестьянская реформа 1861 г. в историографии ФРГ // Россия XIX–XX вв. Взгляд зарубежных историков. — М., 1996.

5. *Scott I.C.* Moral Economy of the Peasant. Rebellion and subsistence in Southeast Asia. — New Haven; L., 1976.
6. *Elise Kimerling Wirtschafter.* Social Identity in Imperial Russia. DeKalb: Northern Illinois University Press, 1997.
7. Imperial Russian history. II. 1861–1917. G.M.Hamburg. — N.Y., 1992.
8. *Yanni Kotsonis.* Making Peasants Backward: Agricultural Cooperatives and the Agrarian Question in Russia, 1861–1914. New York: St. Martin's Press, 1999.
9. *Беккер С.* Миф о русском дворянстве: Дворянство и привилегии последнего периода императорской России / перевод с англ. Б. Пинскера. — М., 2004.
10. *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. — К., 1998.